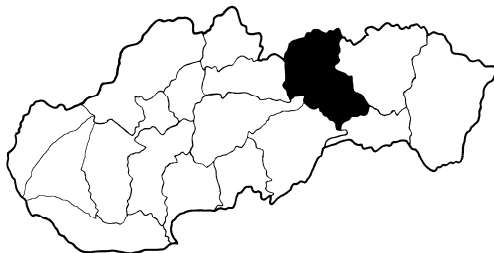

Spiš

Nemeckých kolonistov na Spiš prilákali náleziská rúd, rozvinuli tu mestskú kultúru, gotické staviteľstvo a remeslá. Rusínski a goralski valasi osídlili horské pasienky a vytvorili jedinečné formy ľudovej architektúry a umenia. Z poľnohospodárskych plodín bolo významné pestovanie ľanu a zemiakov. Turizmus tu má korene od konca 18. storočia.

Územie Spiša sa rozprestiera v severovýchodnej časti Slovenska v oblasti Popradskej a Hornádskej kotliny a doliny Hnilca s okolitými pohoriami. Od západu ho lemujú Vysoké Tatry, od severu Spišská Magura, južnejšie sa nachádzajú Levočské vrchy a Branisko a na juhu zasahuje do Slovenského Rudohoria. Celý región má hornatý charakter. Ešte koncom 19. storočia tu lesy prevažovali nad oráčinami. Historické členenie na horný a dolný Spiš je odvodené od tokov riek Poprad a Hornád.

Spišská župa sa utvorila na prelome 13. a 14. storočia. Mala zložitý administratívny vývoj. Jej centrom v stredoveku bol Spišský hrad, od 16. storočia bola župným sídlom Levoča.

Unikátnym svedectvom o dávnom osídlení tejto oblasti je travertínový odliatok mozgu neandertáľca, starý asi 120 000 rokov, nájdený v Gánovciach. Podtatranská oblasť už v 9. a začiatkom 10. storočia prináležala územne Veľkomoravskej ríši. Asi v polovici 12. storočia bola predmetom záujmu maďarských jazdeckých skupín, ktoré podrobením si územia Spiša zastavili nápor poľských kniežat zo severu. Arpádovci sa snažili pevne pripútať toto územie k Uhorsku, čo napomáhali tým, že do podtatranských oblastí Spiša prizývali cudzích kolo-

nistov. Nemeckí a čiastočne aj talianski, francúzski a českí novousadlíci boli nositeľmi progresívnych ekonomických a spoločenských vzťahov, spočívajúcich v novom spôsobe deľby práce a peňažnom hospodárstve. Mestá zakladali podľa nového právneho modelu, ktorý sa stal vzorom aj pre iné regióny Uhorska. Kolonizácia na nemeckom práve nadobudla väčší rozsah najmä po tatárskom vpáde a prebiehala do druhej polovice 15. storočia. Nemci sa na základe udelených výsad zaoberali najmä baníctvom a hutníctvom, neskôr však aj remeslom a obchodovaním. Sídľili v oblasti horného Spiša (Zipsler Oberland) v línii od obce Veľká cez Kežmarok, Spišskú Belú až po Hniezdno, vrátane priľahlých obcí na úpätí Vysokých Tatier a západných údolí Levočského pohoria. Na dolnom Spiši (Zipsler Niederland) žili v povodí rieky Hnilec od Nálepky až po Margecany, kde ich banícke sídla mali osobité výsady. Nemcov tu založili nové osady, nazývali *Gründleri*. Početnejšia komunita Nemcov po druhej svetovej vojne zostala v Chmeľnici a Gelnici.

Na území Spiša existovalo niekoľko samosprávnych útvarov. Prvým výsadným územím bola Stolica spišských kopijníkov, ktorá sa nachádzala v západnej časti Hornádskej kotliny. Medzi povinnosti kopijníckych osád patrilo poskytnúť panovníkovi ozbrojených bojovníkov. Táto správna jednotka zanikla roku 1802. Ďalším výsadným územím bolo Spoločenstvo spišských Sasov, ktoré vzniklo v 13. storočí a združovalo nemecké obyvateľstvo v Popradskej a Hornádskej kotlině. Neskôr sa zmenilo na Provinciu 24 spišských miest, z ktorej však roku 1412 kráľ Žigmund zálohoval poľskému kráľovi Vladislavovi II. trinásť najbohatších miest: Lubicu, Matejovce, Poprad, Ruskinovce, Spišskú Belú, Spišskú Novú Ves, Spišskú Sobotu, Spišské Podhradie, Spišské Vlchy, Stráže pod Tatrami, Tvarožnú, Veľkú a Vrbov. Za vlády Márie Terézie roku 1772 boli zálohované spišské mestá včlenené do Uhorska. Spočiatku zálohované mestá, ktoré dostávali výsady od uhorských i poľských panovníkov predstavovali pre ostatné východoslovenské mestá silnú konkurenciu. Napokon však oproti okolitým oblastiam hospodársky a kultúrne zaostali, čo sa prejavilo aj v uchovaní vývinovo starších kultúrnych prvkov.

Územie Spiša nebolo zasiahnuté tureckými výbojmi a počet jeho obyvateľov stúpala, čo sa nepriaznivo prejavilo drobením poddanských usadlostí. Po roku 1715 sa hromadne sťahovali poddaní na juh, usadzovali sa v Abovskej župe a na území dnešného Maďarska. V čase tereziánskych a jozefínskych reforiem došlo k intenzívnejšiemu usídľovaniu Rómov a židov na území Spiša. Rómovia spočiatku bývali len na okrajoch obcí. Zaoberali sa najmä kováčstvom a korytárstvom. Dosiaľ tu existujú osady s biednymi chatrčami, napr. v Letanovciach, Markušovciach a Rudňanoch, tiež Lomničke, Bystranoch, Rakúsoch, či Stráňach pod Tatrami.

V 15. a 16. storočí bola hornatá časť Spiša kolonizovaná na valaskom práve, územie dosídľili Goralí a Rusíni. Tým časť bývalých nemeckých lokalít zme-

nila etnicitu (napríklad Jakubany, Kamienska) alebo vznikli nové obce (Hágy, Osturňa). Obyvatelia goralských a rusínskych obcí sa živili salašnickým chovom oviec a dobytká. Rozmach ovčiarstva a chovu dobytká nastal najmä v hornatej časti Zamaguria, kde bola ťažko prístupná a vzhľadom na klimatické a geografické podmienky aj málo úrodná pôda. Typickou salašnickou obcou je Lendak.

Goralské obyvateľstvo tvorí podstatnú časť v 34 obciach zoskupených v dvoch oblastiach: 1. severnej, kompaktnej, v Zamagurí; 2. južnej, v údolí rieky Poprad. Goralí sa od ostatného obyvateľstva odlišujú nárečím, materiálnou kultúrou – odevom, staviteľstvom a folklórom. Charakteristickou goralskou obcou je Ždiar. Západná skupina Rusínov – Ukrajincov nazývaná Lemkovia osídlila sever územia v okolí Osturne, Veľkého Lipníka. Po 2. svetovej vojne sa do domov po vysídlených Nemcoch sťahovali Rusíni a Goralí zo severnejších oblastí.

Z náboženstiev na Spiši je na juhu a v strede regiónu výrazne zastúpené rímskokatolícke s centrom v Spišskej Kapitule. Marianska hora v Levoči je miestom najvýznamnejších celoslovenských marianskych pútí. Novodobým pútnickým miestom je hora Zvir pri gréckokatolíckej obci Litmanová na severe regiónu. Významnými evanjelickými kultúrnymi centrami boli Levoča a Kežmarok. Do 2. svetovej vojny bolo v regióne silne zastúpené aj židovské náboženstvo. Židia boli sústredení najmä v Huncovciach, odkiaľ chodili obchodovať do blízkych miest. Na severe územia sa k rímskokatolíckemu náboženstvu hlásia najmä Goralí, zatiaľ čo Rusíni-Ukrajinci sú prevažne gréckokatolíckeho a pravoslávneho vierovyznania.

Spiš patril medzi chudobné poľnohospodárske oblasti. Obilniny tu dorábali len v malom množstve. V 18. storočí sa začali pestovať zemiaky a neskôr sa Spiš stal jednou z najdôležitejších zemiakárskych oblastí na Slovensku. Hlavnou poľnohospodárskou plodinou v 19. storočí bol ľan, v menšej miere sa pestovali konope. Na Spiši, podobne ako na Orave a Liptove, produkovali ľanové plátno na vývoz. Predávali ho plátnníci-priekupníci aj mimo Uhorska. Spracovanie ľanu sa rozšírilo z domáceho prostredia neskôr i do textilného priemyslu. Roku 1860 bola v Kežmarku založená mechanická pradiareň a tkáčovňa ľanu, ktorá bola prvou priemyselnou ľanárskou továrňou nielen na území Slovenska, ale celého Uhorska. Na Spiši sa v súvislosti s výrobou plátna rozvinulo jeho farbenie. Modrotlačiarске dielne pracovali v Starej Ľubovni, Spišskej Belej, Kežmarku, Matejovciach, Spišskej Sobote, Veľkej, Poprade, Strážkach, Hranovnici, Spišskej Novej Vsi, Levoči, Spišských Vlachoch, Spišskom Podhradí. Dielne produkovali nielen pre Spiš, ale aj pre Liptov a Gemer. V súčasnosti už nepracuje ani jedna z nich. Posledný modrotlačiarsky majster z Hranovnice zomrel roku 1976.

Hospodárstvo a kultúra Spiša ovplyvnil aj rád cisterciánov, ktorých opátstvo tu vzniklo roku 1223. Zaoberali sa poľnohospodárstvom, rybolovom, včelár-

stvom a tiež kutaním rúd. Svedectvom sú mnohé povrchové štólne zachované napríklad v oblasti medzi Vernárom a Hranovnicou. Baníctvo a vyspelá remeselná výroba vyvažovali chudobu spišského poľnohospodárstva. V Slovenskom Rudohorí bohatom na meď a železo mali bane veľký význam už v 14. a 15. storočí. V 19. storočí sa meď ťažila najmä v Gelnici, Mníšku nad Hnilcom, Nálep-kove, Poráči, Slovinkách, Smolníku, Spišskej Novej Vsi a vo Švedlári. Železo-rudné bane boli aj v Kluknave, Krompachoch a Spišskom Štvrtku.

Okolo bankých fabrík sa sústreďovali priemyselní robotníci. Už v 18. storočí pre nich zriadili hromadné ubytovne, pozostávajúce z prechodných pitvorov, v ktorých stáli spoločné ohniská, a z izieb s pričňami, obývaných často i viacerými rodinami. Na prelome 19. a 20. storočia sa banícke firmy pokúšali zlú situáciu riešiť výstavbou jednoizbových bytov v kolóniách (napríklad v Žakarovciach).

Vzhľadom na rozvinutú ťažbu rúd boli na Spiši v popredí kovospracujúce remeslá, najmä medikováčstvo a zvonolejárstvo v Spišskej Novej Vsi. V Kežmarku bolo rozvinuté ihlárstvo, najvýznamnejšie na Slovensku. Medzi najrozšírenejšie remeslá patrilo garbiarstvo, kamenárstvo, stolárstvo, zlatníctvo, klobučníctvo a súkenníctvo. Najväčším remeselníckym a obchodným strediskom bol Kežmarok, Spišská Sobota a Levoča. Obchodníci s kupujúcimi sa dorozumievali dvoj- trojjazyčne, čomu sa naučili nielen susedským stykom, ale i vzájomnou výmenou detí v rodinách. Remeselníci sa v 19. storočí orientovali najmä na ľudové vrstvy. Kožuchmi, obuvou, klobúkmi, modrotlačou a čipkami zásobovali práve tak slovenské, ako i nemecké, rusínske či goralské obce. V pohraničnej oblasti sa pašovali kone a rozličný tovar.

V lesnatých oblastiach severného Spiša bola rozšírená výroba z dreva a prútia. Podolínec a Hniezdne boli strediskami výroby ľudového nábytku. Vysokú úroveň dosiahla aj výroba a výzdoba pastierskeho riadu a náradia. Výroba prútených košíkov bola a dosiaľ je rozšírená najmä v Lackovej, kde sa jej venujú muži aj ženy. Priekupníci ich predávali na trhoch po celom východnom Slovensku a v južnom Poľsku.

Doplňkovým zamestnaním bolo furmanstvo. Štvorzáprahy chodili najmä z Levoče a Spišskej Belej. Na oddych a prenocovanie furmanov slúžili voziarne, ktoré boli tiež dôležitým centrom spoločenského a obchodného styku. Jedna z posledných voziarní spolu s prícestným hostincom sa zachovala v Klčove. V chudobných obciach – hlavne rusínskych – v Kamienke, Veľkom Lipníku, Litmanovej, Hraničnom, Sulíne, Jarabine a Stráňanoch – sa vyskytovalo podomové drotárstvo. Kvalitou nezaostávalo za drotárstvom v okolí Žiliny, no nezískalo takú publicitu. Spišskí drotári vandrovali aj v Potísi a Malopoľsku a svoje remeslo vykonávali až do 50. rokov 20. storočia.

Etnická pestrosť obyvateľov Spiša sa prejavila v odevu a textile. Nemci obľubovali odev z čierneho súkna, nosili veľké klobúky. Červené a zelené tkaniny charakterizujú najmä goralské a rusínske obce, kde sa používali aj v interiéri. Ľudový odev v obciach Ždiar a Lendak má mnoho spoločných prvkov s odevom goralských obcí na Orave. Pre mužský odev je charakteristický bohato vyšívajúci kožušok a klobúk zdobený mušličkami a perom, pre ženskú úpravu hlavy je typický zdobený čepiec s cípom na čele, prekrytý šatkou. Charakteristickým prvkom ženského odevu na Spiši je tiež súkenný živôtik na šnurovanie prišitý k sukni, zvaný *visť*. Rozdiely boli aj vo farbe a vzoroch čínovate na tkaných výrobkoch. Levočské čipkárky plietli čipky, ktoré ďalej predávali obchodníčky, *panie* alebo *kofy* zo Spišského Podhradia. Používali sa na dienka čepcov v mnohých lokalitách Spiša i Šariša. Rozoznávali tu „ruské“, „katolícke“ a „poľské“ čepce.

Ľudové staviteľstvo Spiša vyniká bohatstvom typov a foriem stavieb. Ako stavebný materiál sa využívalo pôvodne drevo, po jozefinských reguláciách ťažby sa však obytné časti budovali aj z kameňa a pálenej tehly. Drevená architektúra začiatkom 20. storočia prevažovala v Spišskej Magure, Popradskej a časti Hornádskej kotliny ako aj v obciach na severných svahoch Spišského Rudohoria. Naproti tomu v severospišskej aj juhospíšskej nemeckej oblasti sa domy stavali z kameňa a tehly. Ako strešná krytina na celom území prevažoval šindel. V oblastiach osídlených Nemcami sa vyskytovali domy, ktorých rozľahlé strechy prekryvali prejazd po celej dĺžke obytného domu nazývaný *dufart*. Takéto domy sú charakteristické najmä pre oblasť stredného toku rieky Poprad. Podstrešia domov sa po budovaní murovaných komínov využívali na sušenie a v plátenníckych domoch ako sklady. Dvojité podlomenice na štíte boli opatrené regulovateľnými vetracími otvormi. Mestské farbiarske domy zachované v Kežmarku, Levoči a Spišskej Belej boli poschodové, postavené štítovou stranou do ulice alebo námestia. Na poschodí boli sklady a na prízemí výrobné priestory. Mohutné podstrešia však dodnes možno nájsť aj v niektorých obciach – napríklad v Jakubanoch, Kamienke, Vyšných Ružbachoch. Osobitosťou Spiša je stredoveký spôsob zachytávania dažďovej vody zo sedlových striech, ktorú dlhými drevenými žľabmi vysunutými do ulice zachytávali do sudov. Používala sa na pranie a polievanie. Zachované súbory ľudovej architektúry z 19. storočia možno dodnes vidieť napr. v Haligovciach, Jakubanoch, Jezersku, Malej a Veľkej Frankovej, Matiašovciach, Nižných a Vyšných Repásoch.

Od roku 1979 sú za rezervácie ľudovej architektúry vyhlásené obce Osturňa a Ždiar. Osturňa je najrozložitejšia a počtom obyvateľov najväčšia zamagurská obec, dlhá je až 9 km. Založili ju pastieri rusínsko-ukrajinského pôvodu

v 16. storočí. Pozemky jednotlivých hospodárstiev zvané *zarembek* sa tiahnu v dlhom pruhu na obe strany od stredu dediny.

Ždiar je na rozdiel od Osturne goralská obec, obyvatelia sú rímskokatolíci. Zachovali sa tu zrubové domy, ktoré spolu s hospodárskymi stavbami vytvárajú átriá. Dvor za dlhšou časťou domu je obstavaný hospodárskymi stavbami. V zadnej časti dvora rovnobežne s domom je stodola a po bočných stranách ostatné menšie hospodárske objekty – chlievy, ovčiny, jaty pre vozy, šopy. Základný stavebný materiál je drevo, konštrukcia je zrubová. Modré špárovanie medzi brvnami a omazávanie hrán kontrastuje s patinou dreva a šindľa. Okenné rámy sú zdobené bielou ornamentikou. Vyhladené steny zrubu na vnútornej strane v izbe boli zdobené papierovými vystrihovačkami, na vonkajšej strane farebnými maľovanými ornamentami.

K ukázkam ľudového staviteľstva treba priradiť aj technické stavby – pily, mlyny, gátre, pekárne, kováčske vyhne. Bývalá farbiarska modrotlačiariska dielňa s konským mangľom sa nachádza v Spišskom Podhradí. V Hranovnici je v súčasnosti v objekte bývalej dielne múzejná expozícia výroby modrotlače. Pochádza z 2. polovice 19. storočia a jej technické zariadenie je dodnes v pomerne dobrom stave. Na riekach Hornád a Hnilec bolo koncentrovaných najviac drevených mostov na Slovensku, krytých dvojspádovou strieškou. Zachovali sa len v Gelnici a Kluknave. Kluknavský most pochádza z roku 1832, meria 32 metrov. Zo sakrálnej drevenej architektúry sa na Spiši nachádza artikulárny kostol v Kežmarku a rímskokatolícky kostol v Hraničnom, oba z 18. storočia.

Najstarším kultúrnym centrom Spiša bol kartuziánsky Červený Kláštor. Mnísi sa špecializovali na pestovanie a zber liečivých rastlín a lekárnictvo. Neskôr sa vďaka vyspelému školstvu a kníhtlačiarstvu kultúrnym centrom Spiša stala Levoča. V prvej polovici 16. storočia bola aj popredným strediskom gotického umenia. Pracovala v nej známa rezbárska dielňa majstra Pavla z Levoče. V 19. storočí bolo evanjelické lýceum v Levoči jedným z najvýznamnejších ohnísk slovenského národného života. Od 19. storočia, po dobudovaní gymnázia, mal pre výchovu slovenskej inteligencie význam aj Kežmarok.

Do charakteru krajiny a kultúry severozápadného Spiša zasiahla aj sféra turistiky. Jej korene siahajú do 16. storočia. So vzrastajúcim záujmom o Vysoké Tatry súviselo založenie prvého tatranského turistického strediska – Starého Smokovca, ktorý vznikol na mieste pôvodných poľovníckych objektov a už koncom 18. storočia mal charakter letoviska. Predpokladom pre rozvoj ďalších turistických stredísk však bolo najmä vybudovanie železničnej trate roku 1871 a neskôr cestnej magistrály. V turistickom ruchu našli zárobkové možnosti obyvatelia podtatranských osád. Do konca 19. storočia bolo využitie Vysokých Ta-

tier viazané len na letnú turistickú sezónu, k celoročnému využívaniu sanatórií došlo až od konca 19. storočia. Na výstavbe sanatórií sa podieľali aj zahraniční, najmä nemeckí a rakúski stavitelia, čo sa odrazilo v charaktere stavieb. Častou stavebnou technikou je podľa vzoru alpskej architektúry hrazdená konštrukcia (Fachwerk). Tesári, ktorí pracovali na týchto stavbách, potom novonadobudnuté zručnosti a motívy preniesli aj na vidiek.

Z výročných obyčají Spiša možno spomenúť chodenie s betlehemom a fašiangové obchôdzky. Dosiaľ sa napríklad zachovalo na fašiangy chodenie so *Straškom* v Batizovciach. V Ždiari oživenie a udržiavanie tradičných obyčají úspešne rozvíja folklórna skupina i miestny kňaz. V Kojšove existovala ojedinelá obyčaj chodenie s *Uljanou*, v rámci ktorého na Turíce obchádzali dievčatá so spevom domácnosti a volili kráľovnú.

Etnické rozdiely Spiša sa prejavili aj vo folklóre. Ústna slovesnosť spišských Nemcov obsahuje veľa humorných príbehov, anekdot a historických povestí. Z rusinských a goralských lokalít sa zachovali poverové rozprávania, čo súvisí aj s dlhším pretrvávaním rôznych zvykoslovných úkonov. V ľudových rozprávaniach so zbojníckou tematikou vystupuje zbojník Karolicek zo Ždiaru. Osobitosťou spišského folklóru sú *klapancie* – pololudová veršovnícka epika, ktorej názov označuje ťarhavé a neobratné verše. Od tvorcov klapancií sa dozvedáme o duchovnom svete, zážitkoch, mravoch a kultúre ľudí. Špecifický pre klapanciu je zážitok, poučné pobavenie z vyrozprávaného živého ľudského príbehu.

Obradovo-magickými prvkami je silne ovplyvnená aj tanečná kultúra Spiša. Je značne rozmanitá, ovplyvnená etnikami obývajúcimi územie. Jednotlivé oblasti inklinujú k susedným regiónom – Liptovu, Gemeru a Šarišu. Pre sever je charakteristický goralský hudobný a tanečný folklór, v ktorom možno nájsť podobné znaky ako v goralských obciach severovýchodnej Oravy (Suchá Hora, Hladovka), pričom prostredníkom kultúrnych vplyvov medzi obidvoma slovenskými subregiónmi je tzv. Skalné Podhalie na poľskej strane. Týka sa to rovnako tanečného a piesňového repertoáru ako aj ľudovej nástrojovej hudby a inštrumentára vrátane doma vyrábaných dlabaných husličiek, tzv. *zlobcokov*. U ukrajinsko-rusínskeho obyvateľstva sa vyskytuje napríklad tanec *kolomyjka*, v Chmeľnici u Nemcov *brautanc* alebo *sibnšrit*. Na Spiši sa zachovali archaické piesne a osobité druhy trávnic. Výrazné sú tiež ženské piesne ku kolesovým a svadobným tancom. V etnicky zmiešaných lokalitách možno dodnes počuť unikátne piesne, v ktorých sa spája napr. domáca spišská melodika s nemeckými textami a rusinskou polyfóniou s charakteristickým intervalom sekundy medzi prvým a druhým hlasom. Odlišný je hudobný a tanečný folklór v stredozápadnej a juhozápadnej časti Spiša, poznamenaný pomerne silným prienikom vplyvov

šarišskej folklórnej tradície. Platí to najmä o krútivých tancov staršieho štýku, akými je napr. *kruta* v Margecanoch alebo *do šaflika* v Bystranoch. Reziadú kultúry baníckych lokalít v podobe osobitného malomestského hudobnotanečného repertoáru možno dodnes nájsť napr. v Žakarovciach. Neobyčajne pestrý kolorit prejavov hudobného a tanečného folklóru stredného a južného Spiša dotvárajú rómske cimbalové hudby.

S folklórom sa na Spiši možno stretnúť počas sviatkov a na početných folklórnych podujatiach. V júni sa v Červenom Kláštore konajú Zamagurské folklórne slávnosti. Pred ich začiatkom v jednotlivých obciach vystupujú folklórne súbory a pozývajú na slávnosti. Súčasťou slávností je aj splavovanie rieky Dunajca na pltiach, či presnejšie na spojených úzkych člnoch. Na plti môžu turisti poznávať prírodné prostredie Pieninského národného parku aj mimo folklórnych slávností.

V Spišskej Novej Vsi majú tridsaťročnú tradíciu – Spišské folklórne slávnosti. Popri mnohých dedinských folklórnych skupinách sa na javiskové spracovanie spišského folklóru zameriavajú napríklad súbory Magura z Kežmarku a Čočina zo Spišskej Novej Vsi. Karpatonemecký spolok na Slovensku organizuje viaceré kultúrne podujatia spišských Nemcov.

Tradičnú remeselnú výrobu môžu návštevníci Kežmarku vidieť a výrobky si aj kúpiť uprostred leta na podujatí Európske ľudové remeslo, na ktorom sa predstavujú ľudoví výrobcovia z celého Slovenska. Týmto podujatím, ako i založením Združenej strednej umeleckej školy v roku 1997, orientovanej na rezbárstvo a ľudové textilné techniky, sa stal Kežmarok centrom ľudového remesla na Slovensku.

Pre regionálnu kuchyňu Spiša sú charakteristické zemiakové jedlá, napríklad: *pečene mjesene grule* a *putirtan*. Obľúbené boli aj rôzne polievky: *čir*, *breja*, *varmuška*, *žufka*, *trasenica*, *dzemikat*, cestoviny: *džatky*, *halušky*, *šul'ance*, *pirohy*, *cikošky*, *malci*, *papcun* i koláče a pečivo: *kuchen*, *baba*, *kríže*, *pletieniky*, *kapušniky*, *pankušky*, *talky*. Na zabijačke sa varievala *grejzupa* a *kyšky*, *flaky* – hurky plnené strúhanými zemiakmi. K mäsu sa pripravovali rôzne kyslasté omáčky – *zósy*: z egrešov, brusníc, šľavela. V tradičnej strave sa uplatnili lesné plodiny, najmä huby. Z ovocia a plodov sa robilo víno: šípkové, trnkové, malinové a obľúbené ríbezl'ové – *viničkové*. Pre oblasť Zamaguria bolo charakteristické pečivo z chlebového cesta, vajíčok a bryndze: *grul'ovník*, *knysa*, *knes* alebo *moskal'* a veľkonočná *paska*. V spišských mestách sa na prelome 19. a 20. storočia vyrábali veľmi kvalitné a dodnes *známe spišské párky*.

S prejavmi tradičnej materiálnej kultúry Spiša sa možno stretnúť vo viacerých múzeách. História, tradíciami a umeleckou kultúrou Spiša sa zaoberá Spišské múzeum v Levoči. Vo fondoch sú veľmi cenné súbory malieb na skle a plastík z 19. storočia. Najvyhľadávanejšou vysunutou expozíciou múzea je Spiš-

ský hrad. Podtatranské múzeum v Poprade patrí medzi najstaršie múzeá na Slovensku, vzniklo v roku 1883. Expozícia približuje históriu a spôsob života regiónu.

Jednou z najpôsobivejších expozícií Ľubovnianskeho múzea v Starej Ľubovni je Múzeum ľudovej architektúry, situované v podhradí. Dokumentuje vývoj ľudového staviteľstva v regióne od prvej polovice 19. storočia až do začiatku 20. storočia. V expozícii je 23 objektov, z toho 11 obytných domov. Najväčším exponátom je zrubový gréckokatolícky kostol z Matysovej z roku 1833. Z technických objektov je sprístupnený mlyn zo Sulína a kováčka vyháň. V areáli skanzenu sa každoročne koná prehliadka folklórnych súborov a skupín a počas vikendov ukážky ľudových remesiel.

V múzeu v Kežmarku sú viaceré expozície dokumentujúce spôsob života mesta a okolia. Prezentujú napríklad cechovú remeselnú výrobu, vzťahy Kežmarčanov k Vysokým Tatrám či meštiansky bytový interiérom charakteristický pre spišský región v jeho rôznych vývojových formách. Expozícia nábytku a klávesových hudobných nástrojov, ktorá je súčasťou Múzea Spiša v Spišskej Novej Vsi, je aj v Markušovciach. Novšie národopisné múzeum sa nachádza v Smižanoch, zamerané je na ľudovú kultúru stredného Spiša. V Červenom Kláštore priamo v budove bývalého kláštora je farmaceutická expozícia. V Ždiari je miestne múzeum v Ždiarskom dome.

Banické múzeum v Gelnici sa zameriava na zber a dokumentáciu materiálu súvisiaceho s baníctvom. Nachádza sa tu rekonštruovaná štôlna s najstarším banským vozíkom, tzv. huntom, a klopačky, ktoré baníkom oznamovali čas ťarania do bane.

Okrem zachovalého ľudového staviteľstva sú na Spiši pozoruhodné aj historické jadrá miest so sakrálnymi a svetskými pamiatkami gotickej architektúry. Vplyvom úpadku spišských miest, ku ktorému došlo v 17. storočí, sa zachovala pôvodná gotická a renesančná architektúra. Cez Spiš a Gemer vedie turistická Gotická cesta. Jedným z centier spišskej gotiky je Levoča s mestskou pamiatkovou rezerváciou, ktorej dominantou je námestie s meštianskymi domami, v strede s kostolom sv. Jakuba zo 14. storočia a radnicou z 15. storočia. V kostole sa nachádza monumentálny gotický oltár majstra Pavla z Levoče – 18 m vysoký a 6 m široký. Aj centrum Kežmarku je mestskou pamiatkovou rezerváciou. Najstaršou architektonickou pamiatkou je tu kostol sv. Kríža z 15. storočia s hodnotným interiérom, pozoruhodná je renesančná zvonica zo 16. storočia, radnica a reduta. Objekt bývalého evanjelického lýcea slúži múzejným účelom. Súčasťou Popradu je dnes i bývalé staré trhovú mestečko – Spišská Sobota. Jej historické námestie lemujú meštianske domy so šindľovými strechami. V kostole sv. Juraja je ďalší oltár zo 16. storočia od majstra Pavla z Levoče.

Spišská Nová Ves má vretenovité historické námestie s gotickým kostolom zo 14. storočia. Pozoruhodná je budova tzv. Provinčného domu – dnes sídla Vlastivedného múzea, ktorý má bohatú štukovú ornamentiku. Takisto v Gelnici

na hlavnom námestí sa zachovali pôvodné meštianske domy. Nad mestom sú ruiny hradu z 13. storočia. Charakteristické spišské gotické námestie s radnicou z 15. storočia je i v Spišských Vlachoch. V Spišskej Belej sa nachádza neskororománsky kostol z 13. storočia, zvonica, zachované meštianske a remeselnícke domy. V obci Žehra sa zachoval mimoriadne hodnotný románsko-gotický kostolík z 13. storočia s bohatými nástennými maľbami a interiérom z 13.–15. storočia. Ranogotický kostol je aj v obci Dravce. Cenné nástenné maľby sú tiež na vonkajších stenách kostola v Batizovciach. Súčasťou gotických interiérov spišských kostolov sú sochy, liate krstiteľnice, stredoveké zvony.

Krajinno-architektonickou dominantou Spiša je Spišský hrad – najrozsiahlejšie stredoveké hradisko na Slovensku, ktoré bolo v 13. storočí hospodárskym, cirkevným a kultúrnym centrom Spiša. Spolu so Spišskou Kapitulou a Spišským Podhradím bol hrad v roku 1993 zapísaný do zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO. Od roku 1948 je súčasťou Spišského Podhradia aj dovtedy samostatná obec Spišská Kapitula, obohnaná 5 m vysokými hradbami, ktorá bola od 13. storočia centrom katolíckej cirkvi. Obývali ju výlučne kňazi a ich služobníctvo. Sakrálné pamiatky a domy kanonikov – kanónie, pripomínajúce vidiecke sídla s hospodárskou časťou a bránou pre povoz – sú sústredené na jednej ulici. Táto kňazská osada, nazývaná aj slovenský Vatikán, je v rámci strednej Európy ojedinelá.

Výberová bibliografia:

Banická dedina Žakarovce. Zost. J. Mjartan. Bratislava 1956.

BARBUŠ, M.: Spišské klapancie. Košice-Spišská Nová Ves 1969.

FELBEROVÁ, Vlasta: Spišská paličkovaná čipka. Umění a řemesla, 1982, č. 4, s. 47–51.

KALAVSKÝ, Michal: Národnostné pomery na Spiši v 18. storočí a v 1. polovici 19. storočia. Bratislava 1993.

KOMA, Ján: Drotárstvo na Spiši. Nové obzory, 3, 1961, s. 263–288.

MICHÁLEK, Ján a kol.: Lud Hornádskej doliny. Košice 1989.

OLEJNÍK, Ján: Spišské prúcestné hostince – „voziarne“ na Spiši v druhej polovici 19. storočia. Zborník Slovenského národného múzea, 84, 1990, Etnografía 31, s. 128–139.

PROCHOTSKÝ, Stanislav a kolektív: Ludový odev na Spiši. Spišská Nová Ves 1990.

PODOLÁK, Ján a kol.: Zamagurie. Košice 1972.

ZUBERCOVÁ, Zora: Príspevok k poznaniu ľudového staviteľstva na Spiši na konci 19. a začiatku 20. storočia. Nové obzory, 22, 1980, s. 231–245.